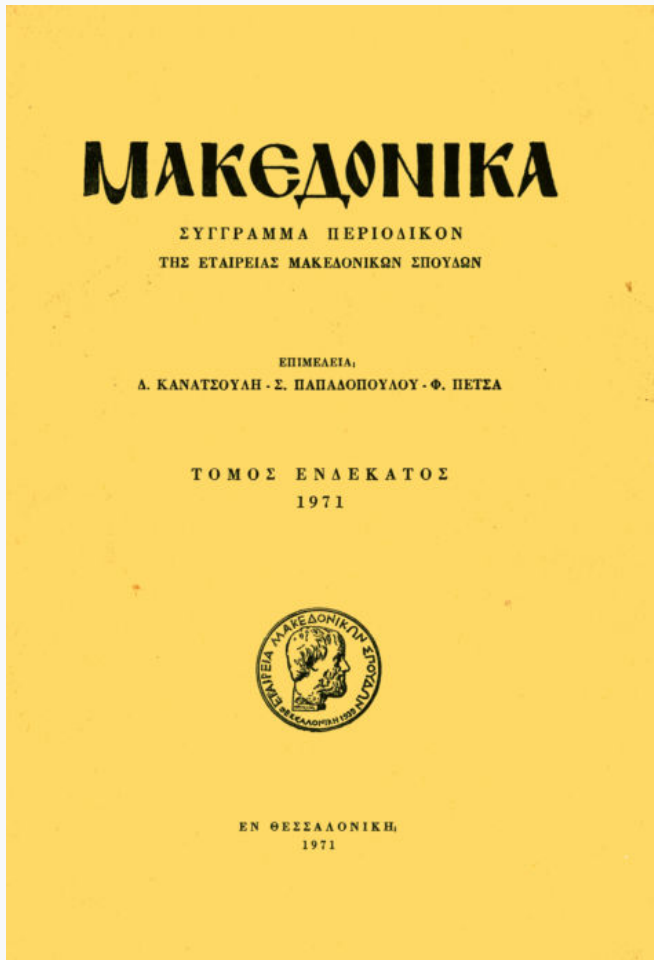

Μακεδονικά

Τόμ. 11, Αρ. 1 (1971)

Στεφάνου Ι. Παπαδοπούλου, Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στην Μακεδονία

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: [10.12681/makedonika.957](https://doi.org/10.12681/makedonika.957)

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νοτάρης Ι. Σ. (1971). Στεφάνου Ι. Παπαδοπούλου, Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στην Μακεδονία. *Μακεδονικά*, 11(1), 435-441. <https://doi.org/10.12681/makedonika.957>

δὲ αὐτὰ τὰ δικαιολογεῖ καὶ ἡ ξεχωριστὴ ἀγάπη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ θέμα καὶ χωρὶς ἄλλο δίχως τὴν ἀγάπη αὐτῆ, δὲ θὰ εἶχαμε ἀκόμα τὸ πολὺτιμο αὐτὸ βιβλίον του.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

Στ ε φ ἄ ν ο υ Ι. Παπαδοπούλου, Οί επαναστάσεις τοῦ 1854 καὶ 1878 στὴν Μακεδονία (Δημοσιεύματα τῆς Ε.Μ.Σ. Μακεδονικῆ Λαϊκῆ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 22), Θεσσαλονίκη 1970, 8ον-μικρόν, σ. 150.

Εἶναι εὐτύχημα ποὺ ἡ «Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν», παρ' ὅλον ὅτι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἔχασε τὸν πρόεδρό της καθηγητὴ Στίλπωνα Κυριακίδη καὶ κατόπιν τὸν Γεν. Γραμματέα της Ἀλέξ. Λέτσα, ὅχι μονάχα συνεχίζει, ἀλλὰ ὀλοένα ἀναπτύσσει τὴ δραστηριότητά της κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῶν διαδόχων τῆς παλαιᾶς τῆς ἡγεσίας.

Ἐτσι τὸν τελευταῖο καιρὸ κυκλοφόρησαν στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεών της, ποὺ περιλαμβάνει ἡ «Μακεδονικῆ Λαϊκῆ Βιβλιοθήκη» της, δύο βιβλία σὲ εὐχρηστο σχῆμα, ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἱστορικὴ μὀρφωση τοῦ εὐρύτερου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τὸ πρῶτο, ποὺ τὸ ὀφείλομε στὸν σημερινὸ Γεν. Γραμματέα της κ. Ἰωάν. Βασδραβέλλη, ἐπιγράφεται «Ὁ ἀγῶνας τοῦ 1821 στὴ Μακεδονία» (ἀριθ. 21, Θεσσαλονίκη 1969), ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι αὐτὸ, ποὺ θὰ κρίνωμε. Ἐχουν ἀκόμη προγραμματιστῆ στὴν ἴδια σειρά καὶ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ — καὶ πλησιάζει ἡ ὥρα, ποὺ θὰ δοῦν κι αὐτὰ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος — ἡ Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ποὺ γράφονται ἀπὸ δύο ἀπόστρατους ἀνάτατους ἀξιωματικούς, τὸν ταξίαρχο κ. Τσάμη καὶ τὸν στρατηγὸ κ. Παπαρρόδου ἀντιστοιχῶς.

Τὸ βιβλίον, ποὺ θὰ παρουσιάσωμε, γράφτηκε ἀπὸ τὸν γνωστὸ ἱστορικὸ συγγραφέα, καθηγητὴ τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του κ. Στέφανο Παπαδόπουλο.

Τὰ ἱστοροῦμενα γεγονότα τῶν επαναστάσεων τοῦ 1854 καὶ 1878, ἰδίως τῆς δευτέρης, ἦσαν ἔως τώρα πολὺ λίγο γνωστὰ καὶ μονάχα χάρι στὴν ἔρευνα τῶν τελευταίων χρόνων φωτίστηκαν ἀρκετὰ, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κύκλος τῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας ἔχει κλείσει καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει κι ἄλλο ἔδαφος ἀνερεύνητο καὶ ἀνεκμετάλλευτο. Κι ἔτσι ὅμως ἡ πρόοδος, ποὺ σημειώθηκε, εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ τοῦτο ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ἀναγκαῖο νὰ ἀπονεύμῃ στὸν πρόλογό του τιμητικὸν ἔπαινον στοὺς ἐπιστήμονες, ποὺ μὲ τὴν ἐργασία τους ἀποκάλυψαν ὅ,τι ἔως τότε ἦταν ἄγνωστο ἢ πολὺ λίγο γνωστὸ. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἔχει ἔκταση ἀκριβῶς 150 σελίδων καὶ, μετὰ τὸν πρόλογό του, χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο ἀναπτύσσεται ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1854 (σ. 10-55) καὶ στὸ δεύτερο ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878 (σ. 59-129).

Στὸν πρόλογό του ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας μας τὸ 1821 ἡ Μακεδονία δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐλευθερωθῆ. Γι' αὐτὴν ἡ σκλαβιά συνεχίστηκε καὶ χρειάστηκε κι ἄλλους ἀγῶνες, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἐλευθερίαν της. Αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες μέσα στὸν ἴδιο αἰῶνα, τὸν ΙΘ', ἐκθέτει ὁ συγγραφέας στὸ βιβλίον του, γιὰ νὰ κάνει γνωστὰ, καθὼς γράφει, στοὺς Μακεδόνες δύο κεφάλαια τῆς νεώτερης ἱστορίας τους, παραμελημένα ὡς τὰ τελευταία χρόνια (σ. 6).

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ θεωρήσωμε κάπως ἄστοχο τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κ. Παπαδόπουλος ἐκφράστηκε στὸ σημεῖο αὐτό. Γιατὶ τὸ βιβλίον του ἔχει, ὅπως πιστεύομε, πολὺ γενικότερη ἀποστολὴ καὶ δὲν γράφτηκε, γιὰ νὰ ἐνημερώσῃ μονάχα τοὺς Μακεδόνες,

άλλά τους Πανελλήνους' και μάλιστα περισσότερο, τονίζομ' έμεις, τους άλλους Έλληνες παρά τους Μακεδόνες, γιατί αυτοί είναι που πρέπει να γνωρίσουν καλά τους άγώνες των βορειών αδελφών τους και να τους εκτιμήσουν όσο τους άξιζει, συνειδητοποιώντας την ιδιαιτερή σημασία που έχει η Μακεδονία για τó Έθνος.

Ότι, όπως τονίζει ó συγγραφέας, οι επαναστάσεις αυτές επισκιάστηκαν από τó 1821 και τόν Μακεδονικό Άγώνα, καθώς βρίσκονται ανάμεσά τους, είναι άπολύτως σωστό και για τούτο δικαιολογημένα θεωρούνται, όταν συγκρίνονται μαζί τους, δευτερεύοντα γεγονότα. Σωστό επίσης είναι ότι συνδέθηκαν άρκετά με τις ταυτόχρονες επαναστάσεις στη Θεσσαλία, όχι όμως «ιδίως ή πρώτη» (σ. 6), αλλά, αντίθετα, ή δεύτερη. Την άποψη τούτη εκφράσαμε στην εργασία μας για την επανάσταση του 1878. Τά κυριότερα γεγονότα τής πρώτης, του 1854, σημειώθηκαν στη Χαλκιδική, που δεν συνδέεται φυσικά με τή Θεσσαλία, ενώ τής δεύτερης διαδραματίστηκαν κυρίως ανάμεσα στον Όλυμπο και τόν Άλιάκιμονα, περιοχής δηλ. που άποτελεί συνέχεια τής Θεσσαλίας. Όστε ή γνώμη αυτή του συγγραφέα δεν έχει σταθερή βάση.

Τó Α' κεφ. του πρώτου μέρους (επανάσταση του 1854) αναφέρεται στον Κριμαϊκό πόλεμο και τήν Έλλάδα (σ. 9-20). Σ' αυτό γίνεται άρχικά λόγος για τά αίτια και τις άφορμές του πολέμου τούτου και για τόν άντίκτυπο που είχε στο έλλαδικό κράτος, τó όποιο τότε εφλόγιζε τó όραμα τής «Μεγάλης Ίδέας», από τόν Βασιλέα του μέχρι και του τελευταίου πολίτη. Νά, γιατί τούτο ξεσηκώθηκε χωρίς να λογαριάσει τήν αντίδραση των Μεγ. Δυνάμεων τής Δύσεως, Άγγλίας και Γαλλίας, που για τó συμφέρον τους έκαναν τότε άνοιχτή φιλοτουρκική πολιτική. Τó άποτέλεσμα είναι γνωστό· ή άπροκάλυπτη επέμβαση τους στην Έλλάδα, ή κατοχή του Πειραιά και τής Άθήνας και ή έγκαθίδρυση κυβερνήσεως φιλικής προς αυτές. Συνέπεια όλων αυτών ήταν και ή κατάπτωση των επαναστατικών κινήματων, που είχαν άρχίσει στην Ήπειρο και τή Θεσσαλία και τή Μακεδονία. Και ό κ. Παπαδόπουλος κλείνει τó κεφ. αυτό με τή διαπίστωση ότι «τó μικρό Έλληνικό Βασίλειο, καθώς ήταν εκτεθειμένο στα πυρά των στόλων των ίσχυρών ναυτικών Δυνάμεων, δεν μπορούσε εύκολα να άκολουθήσει έξωτερική πολιτική άντίθετη προς τά συμφέροντα των Δυνάμεων αυτών» (σ. 20).

Τó Β' κεφ. αναφέρεται στον Θεόδ. Ζιάκα και τήν εξέγερση στη Δυτ. Μακεδονία (σ. 21-30). Σ' αυτό παρακολουθείται ή δράση του παλαίμαχου τούτου άγωνιστή ύστερ' από τó 21 μέχρι και τής εποχής που μάς ενδιαφέρει. Τó κίνημα του 1854 στην περιοχή αυτή είχαν άπλωθή άρκετά και στη Δυτ. Μακεδονία, στη σημερινή έπαρχία Βοΐου τής Κοζάνης. Ό Ζιάκας τελικά όχυρώθηκε στο Σπήλαιο, άπόκρημο χωριό των Γρεβενών, όπου και διαδραματίστηκε ή τελευταία φάση του άγώνα. Τήν ήρωϊκή του άντίσταση εναντίον των Τούρκων, που ύπερείχαν συντριπτικά σε άντρες και όπλισμό, εξύμνησε και τó δημοτικό τραγούδι (βλ. σ. 28). Τελικά στις 31 Μαΐου του 1854 με τήν επέμβαση των Προξένων των Δυνάμεων άποχώρησε στην έλεύθερη Έλλάδα. Έπακολούθησε ό «χαλασμός» του Σπήλαιου και τής περιοχής του.

Στό Γ' κεφ. ó συγγραφέας εκθέτει τó σπουδαιότερο γεγονός τής επαναστάσεως του 1854 στη Μακεδονία, τήν έστρατεία του Τόση Καρατάσου στη Χαλκιδική, και κάνει σύντομο λόγο και για τó κίνημα στην περιοχή του Όλύμπου (σ. 31-49). Η επανάσταση τής Χαλκιδικής είναι τó γεγονός, που, πραγματικά, περισσότερο από κάθε άλλο χαρακτηρίζει τόν ξεσηκωμό τής Μακεδονίας στα 1854. Ό συνταγματάρχης Τόσης Καρατάσος, πρώην ύπασπιστής του Όθωνα και γνιός του διαβόητου άρχικλέφτη τής Βέροιας γέρο-Καρατάσιου, που ξεσήκωσε τó 1822 τή Δυτ. Μακεδονία, όριστική άρχιστράτηγος και άποβιβάστηκε στις 13 Άπριλ. (ν. ήμ.) στη Χαλκιδική. Νομίζομε πώς δεν είναι σωστό

νά αναφέρεται ο πατέρας του Τσάμη ως Ἀναστάσιος Καρατάσος (σ. 32). Ἀναστάσης ἢ Τάσος ἦταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικλέφτη τοῦ Βερμίου, ὁ ὁποῖος, ὅπως συνηθίζονταν τότε, δὲν εἶχε ἐπώνυμο. Ὠνομάστηκε «Καρατάσος», δηλ. μαῦρος Τάσος, γιατί ἦταν μελαψὸς ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιβλητικὸ παράστημα κι ἀκόμη γενναῖος, ἐπειδὴ τὸ «Καρᾶς» τὰ φανέρωνε δλ' αὐτά. Τὸ «Καρατάσος» σὰν ἐπώνυμο τὸ πήραν τὰ παιδιά του καὶ οἱ ἀπόγονοί του.

Ὁ συγγραφέας ἐξιστορεῖ παραστατικώτατα τοὺς ἀγῶνες τοῦ Τσάμη Καρατάσου στὴ Χερσόνησο τῆς Σιθωνίας καὶ τοῦ Ἁγ. Ὁρους καὶ τὴ μετὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἐπαναστατικὴ σπίνθησιν στὸν Πολύγυρο, ποὺ τελικὰ οἱ πρόκριτοὶ του σφαγιάστηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνα τοῦ Καρατάσου προκάλεσε ἡ πίεση τῶν Εὐρωπαίων καὶ τῶν Τούρκων, ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀναγκασθῆ καὶ ἡ «Ἱερὰ Κοινότης» τοῦ Ἁγ. Ὁρους, παρ' ὅλη τὴν ὀξύτατη ἀντίθεσιν του πρὸς τὴν πολιτικὴ της αὐτὴν, ποὺ τὴν ἐξαρχαίτηζε «ἐπιμονὴ τὸν ραγιαλίκι» (βλ. σ. 42), νὰ τὸν ἐγκαταλείψῃ καὶ νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τὸν κατακτητὴ. Ἔτσι ὁ Καρατάσος, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, ἐπιβιβάστηκε, ἀκριβῶς ὕστερ' ἀπὸ δύο μῆνες (13 Ἰουν.), σὲ γαλλικὸ πολεμικὸ πλοῖο, ποὺ τὸν μετέφερε στὴ Χαλκίδα.

Κίνημα, ὅπως ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ἐκδηλώθηκε καὶ στὸ δυτ. τμήμα τοῦ Ὀλύμπου μὲ προέκταση πρὸς τὴν Πιερίαι. Κι αὐτὸ ὅμως εἶχε τελικὰ τὴν τύχη τῶν προηγουμένων, πάλιν ὕστερ' ἀπὸ τὴ «μεσολάβηση» τῶν ξένων (σ. 48-49).

Τὸ Δ' καὶ τελευταῖο κεφ. τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου καταλαμβάνει ὁ ἐπιλογὸς τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1854. Σ' αὐτὸν παρουσιάζεται ξανά, ἀλλὰ ἀπὸ ὀπτικὴ γωνία διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ προλόγου του, ἡ κατάστασις ποὺ διαμορφώθηκε στὴν Ἑλλάδα ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπέμβασις σ' αὐτὴν τῶν τότε μεγάλων συμμάχων τῆς Τουρκίας καὶ γίνεται λόγος γιὰ πρώτη φορὰ γιὰ τὴ συμφορὰ, ποὺ ἔφεραν στὴν περιοχὴ τῆς κρητεῦσας τὰ ἀγγλογαλλικὰ στρατεύματα, δηλ. γιὰ τὴ χολέρα ποὺ ἀδῆγησε στὸ θάνατο ἀρκετὲς χιλιάδες ἀπὸ τὸν ὀλιγάριθμο τότε πληθυσμὸ τῆς. Ζωντανὴ εἰκόνα τῆς τραγωδίας μᾶς δίνει παρουσιάζοντας ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἀναμνήσεις τοῦ Νικ. Δραγοῦμη. Δὲν ἀναφέρει ὅμως οὔτε στὸ σημεῖο αὐτὸ οὔτε στὴ βιβλιογραφία μιὰν πολλὴ ἐνδιαφέρουσα, ἂν καὶ σύντομη σὲ ἔκταση, μονογραφία τοῦ μακαρίτη Μπάμπη Ἀντωνίου (βλ. Ἡ χολέρα τοῦ 1854. «Ἱστορικὰ Σημειώματα». Ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 253-274).

Περναίει κατόπιν στὰ ἀποτελέσματα τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, τόσο γιὰ τὴν Εὐρώπην ὅσο καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐπισημαίνει ἰδιαίτερα τὴν ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη γιὰ τὴ χώρα μας μεταβολὴ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς, ποὺ ἀπὸ τ' ὄψ' καὶ πρὸς δὲν ὑποστήριζε πιά ὄλους τοὺς ὑπόδουλους χριστιανοὺς τῆς Βαλκανικῆς, ἀλλὰ ὕψωνε τὴ σημαίαν τοῦ πανσλαβισμού καὶ περιόριζε τὸ ἐνδιαφέρον της στοὺς Σλάβους κατοίκους τῆς χερσονήσου καὶ ξεχωριστὰ στοὺς Βουλγάρους. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴν, ὅπως πολλὴ σωστὰ διαπιστώνει ὁ συγγραφέας κλείνοντας τὸν ἐπιλόγόν του, ὁ Ἑλληνισμὸς «δουὸ δεκαετίες ἀργότερα θὰ κινδυνέψῃ νὰ καταποντισθῆ ἀπὸ τὸ δημιουργημὰ τῆς ρωσικῆς δύναμης, ἀπὸ τὴν Μεγάλην Βουλγαρίαν τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου» (σ. 55).

Ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παπαδοπούλου, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878.

Στὸ Α' κεφ. τοῦ μέρους τούτου τὸν ἀπασχολεῖ «Ἡ κρίσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὰ ἔτη 1875-78 καὶ ἡ Ἑλλάς» (σ. 59-65). Ὁ συγγραφέας ἀρχίζει μὲ τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τῆς κρίσεως καὶ κατόπιν περναίει στὰ διαδοχικὰ στάδιά της τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1875 στὴν Ἐρζεγοβίνην καὶ τὴ Βοσνίαν, τὴν ἐπέκτασίν της στὴ Βουλγαρίαν στὰ 1876 καὶ τὶς τουρκικὲς θηριωδίες στὸ Μπατάκ τῆς Ροδόπης, τὴν ἐκρηξί τῶν σερβοτουρκικοῦ πολέμου τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου χρόνου καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἀδράνεια, τὴν ἀνοδο στὸν θρόνον τῆς

Τουρκίας του 'Αβδούλ Χαμίτ, την πρεσβευτική διάσκεψη στην Κωνσταντινούπολη κατά τὰ τέλη του 1876, ἡ ὁποία ἐπαιρνε ἀποφάσεις ἐξαιρετικὰ βλαπτικῆς γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, τὴν ἀνάληψη τῆς πρωθυπουργίας ἀπὸ τὸν προοδευτικὸ καὶ φιλελεύθερο Τούρκο πολιτικὸ Μιντὰτ καὶ τὴν χορήγηση Συντάγματος, τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς διασκέψεως ὕστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη καὶ εὐθὺς κατόπιν (Φεβρ. 1877) τὸν παραμερισμὸ του καὶ τὴν ἐπάνοδο στὴν ἀπολυταρχία τοῦ Χαμίτ. Στὸ μεταξὺ τὸ ἀδύναμο Ἑλλαδικὸ βασίλειο βρισκότανε σὲ πολὺ λεπτὴ θέση ἐξ αἰτίας τῆς διπλῆς πιέσεως, Ἀγγλικῆς καὶ Ρωσικῆς. Ἡ πρώτη τὸ παρακίνοσε σὲ ἀδράνεια καὶ ἡ δευτέρα σὲ δράση. Ἀκολουθεῖ τὸν Ἀπρίλιο ἡ ἔκρηξη τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, πρᾶγμα ποῦ ἔκανε τοὺς Ἕλληνας στὴ συντριπτικὴ πλειονοψηφία τους νὰ θέλουν νὰ βγῆ στὸν πόλεμο ἢ χῶρα μας ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Τότε τὴν Κυβέρνηση Κουμουνδούρου διαδέχτηκε ἡ, ὅπως «βαφτιστικῆ» ἀπὸ ἓνα μέλος τῆς, τὸν Θρασύβ. Ζαῦμη, «Οἰκουμενικὴ» Κυβέρνηση, ἐπειδὴ σχηματίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς ὄλων τῶν κομμάτων, γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστῇ ἡ δύσκολη περίστασις. Πρόδρομος τῆς τοποθετήθηκε ὁ ἥρωας τοῦ 1821 Κωνστ. Κανάρης, σὰν ἐθνικὸ σύμβολο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε τὴ γνώμη ὅτι ὁ συγγραφέας ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσῃ, πῶς καὶ γιὰτί σχηματίστηκε ἡ κυβέρνηση αὐτή, ποῦ τελικὰ ὁμως διέψευσε τὶς προσδοκίαις ὄλων «ἐξ αἰτίας τῶν βασικῶν ἀντιθέσεων τῶν μελῶν τῆς», ὅπως σωστά ἀποφαίνεται (σ. 63). Ὁ σχηματισμός τῆς λοιπὸν καλλιεργήθηκε σὰν ἰδέα, ποῦ ὑλοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὁποίων γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα εἶχε προκαλέσει ὁ πρεσβευτὴς μας στὸ Βερολίνο τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ Ἀλέξ. Παγκαβῆς (βλ. τὴν ἐργασία μας γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον Στεφ. Δραγοῦμη, σ. 25, σημ. 2).

Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι τῆς ἀνακοπῆς τῆς ρωσικῆς προελάσεως μὲ τὴν ἄμυνα τῶν Τούρκων στὴν Πλέβνα. Ὑστερα ὁμως ἀπὸ τὴν πῶσις τῆς οἱ Ρῶσοι ἐτράβηξαν γρήγορα πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878 κατέλαβαν τὴν Ἀδριανούπολη. Ἡ ἀκέφαλη «Οἰκουμενικὴ», γιὰτί στὸ μεταξὺ ὁ Κανάρης εἶχε πεθάνει, παραιτήθηκε καὶ ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ Κουμουνδούρου ἀποφάσισε τὴν τελευταία στιγμή νὰ μῆ στὸν πόλεμο. Ἐνεργήθηκε εἰσβολή, ἔφτασε ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς στὸ Δομοκὸ κι ὕστερ' ἀνακλήθηκε, γιὰ νὰ μὴ προκαλέσῃ ἐπίθεση τοῦ ἐλεύθερου πιά στρατοῦ τῶν Τούρκων, ἀφοῦ εἶχαν ὑπογραφῆ ἀνακωχὴ ἀνάμεσα στοὺς ἐμπολέμους. Ἔτσι στίς 3 Μαρτίου 1878 (ν. ἡμ.) συνωμοτώνονταν ἐδάφη κατοικοῦμενα ἀπὸ Ἕλληνας στὴν πλειονοψηφία καὶ γι' αὐτὸ διεκδικούμενα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ συγγραφέας ἔπρεπε νὰ προσθέσῃ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ καὶ τὴ Χαλκιδικὴ οἱ Βούλγαροι δὲν ἐπαιρναν καὶ τὴν Κοζάνη μὲ τὴν περιοχὴ τῆς.

Στὸ Β' κεφ. (σ. 66-72) γίνεται λόγος γιὰ τὶς «Προετοιμασίαις γιὰ ἐξέγερση στὴν Μακεδονία». Μνημονεύεται ἡ δράσις τῶν ἐθνικῶν σωματείων τῆς Ἀθήνας, τοῦ Ἑλλῆνα Γεν. Προξένου στὴ Θεσσαλονικὴ Κωνστ. Βατικιώτη καὶ ἄλλων Προξένων μας σὲ νευραλγικὰ κέντρα τῆς Μακεδονίας, ὅπως τὸ Μοναστήρι, οἱ Σέρρες, ἡ Καβάλα. Ἀκόμη ἡ συγκρότησις στὴν Ἀθήνα τῆς «Μακεδονικῆς ἐπιτροπῆς», ψυχὴ τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Στέφ. Δραγοῦμης. Αὐτὴ ἀνέλαβε τὴν εὐθύνην νὰ ὀργανώσῃ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὸν μακεδονικὸ χῶρο κι ἄρχισε νὰ καταστράνῃ σχέδια δράσεως, ἓνα γιὰ τὸν Ὀλυμπο μὲ προέκτασι τὴ Δυτ. Μακεδονία, ἄλλο γιὰ τὸν Στρυμονικὸ κόλπο μὲ προέκτασι τὸ Νευροκόπι καὶ τὸ Μελένικο κι ἓνα τρίτο τὴ Χαλκιδικὴ. Τελικὰ πραγματοποιήθηκε μόναχά τὸ πρῶτο καὶ ἀρχηγός του ὤριστικῆ ὁ λοχαγὸς Κοσμάς Δουμπιώτης, ἀπὸ τὸ ὄμῶνυμο χωριδὶ τῆς Χαλκιδικῆς.

Τὸ Γ' κεφ. (σ. 73-105) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπανάστασι στὸν Ὀλυμπο καὶ τὰ Πιέρια.

Γίνεται λόγος για τη συγκρότηση των έθελοντικών σωμάτων, την αποστολή τους, την αποβίβασή τους στην περιοχή του Λιτόχωρου στις 28 Φεβρουαρίου 1878 (v. ήμ.), την άμεση κατάληψη αυτής της κομποπόλεως και τον σχηματισμό ύστερ' από τρεις μέρες της «Προσωρινής Κυβερνήσεως της Μακεδονίας», με πρόεδρο τόν Λιτοχωρινό πρόκριτο Εύαγγελιο Κοροβάγγο. Στις σ. 76-77 παρουσιάζεται τόν συγκινητικό περιεχομένου μανιφέστο της Κυβερνήσεως αυτής προς τίς ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Στις επόμενες σελίδες εμφανίζονται οί ήγέτες τών Σωμάτων, ή επέκταση της επαναστάσεως ως τόν 'Αλιάκμονα, ή κατάληψη τού Πλαταμώνα, ή άδυναμία τους νά καταλάβουν τήν Κατερίνη και τά σφάλματα, πού διέπραξε ό άρχηγός «της εις 'Όλυμπον στρατείας» Δουμιπώτης. Ήταν λοιπόν φυσικό νά ξαναπέσει στις 16 Μαρτίου (v. ήμ.) τόν Λιτόχωρο στά χέρια τών Τούρκων, πού τό έκαψαν, όπως επίσης έπεσε τήν ίδια μέρα στά χέρια τους και ή πιό σημαντική άποστολή όπλων και πολεμοφοδίων.

Κατόπιν έξιστορείται ή εξέγερση της Πιερίας και ή δράση τού άρχηγού της, τού 'Επίσκοπου Κίτρου Νικολάου, πού ξεσήκωσε τήν έδρα του, τόν Κολινδρό, στις 6 Μαρτίου (v. ήμ.). Τέσσερες όμως μέρες άργότερα αναγκάστηκε νά τόν εγκαταλείψει, αφού έκαψε τήν κατοικία του μέ όλα τά υπάρχοντα. Στο σώμα του είχαν ένταχθή και ένας έθελοντής, ό Δημοσθένης Καλοστύπης, πού για τήν άπόλυτη άκρίβεια τότε ήταν τελειόφοιτος της 'Ιατρικής και όχι γιατρός, όπως τόν αναφέρει ό συγγραφέας. Ήταν άδελφός τού φιλολόγου 'Ιωάν. Καλοστύπη, πολύ γνωστού για τήν έθνική του δράση, πού ύπηρετούσε στά έλληνικά σχολεία της Μακεδονίας για λογαριασμό τού «Συλλόγου προς διάδοσιν τών 'Ελληνικών Γραμμάτων». Και τούτον όμως ό κ. Παπαδόπουλος τόν χαρακτηρίζει «Γυμνασιάρχης Σερρών» (σ. 89), πρῶτα πού, τυπικά τουλάχιστον, δέν είναι σωστό. Στην ίδια άνακρίβεια έπεσε και ό Γεν. Γραμματέας της 'Εταιρ. Μακεδονικών Σπουδών κ. Βασδραβέλλης στην πρόσφατη εργασία του «'Εν χειρόγραφον τού Γυμνασιάρχου Σερρών Καλοστύπη περί Μακεδονίας» («Σερραϊκά Χρονικά», τόμος πέμπτος. 'Αθήναι 1970, σ. 234-254). 'Ο κ. Βασδραβέλλης τήν μάλιστα, παρανοώντας τά γραφόμενα τάς (βλ. 'Ανεκδοτα έγγραφα για τήν επανάστασι του 1878 στη Μακεδονία από τόν 'Αρχείο Στεφ. Δραγούμη. ΙΜΧΑ, αριθ. 85. Θεσνίκη 1966. Βλ. σ. 266, σημ. 4), εκδηλώνει τήν άπορία του (βλ. σ. 236, σημ. 1), πώς χαρακτηρίσαμε ένα Γυμνασιάρχη δημοδιδάσκαλο, ενώ έμεις τόν γράψαμε «διδάσκαλον», δηλ. έκείνον πού διδάσκει. 'Επί πλέον ό χαρακτηρισμός αυτός δέν είναι δικός μας, αλλά τού Συλλόγου και άπαντάει στά βιβλία τών «Πρακτικών» του, τά όποια έρευνήσαμε. Δηλ. ό 'Ιωάν. Καλοστύπης ήταν άπλός καθηγητής στο 'Ελληνικό Γυμνάσιο Σερρών— και πιό μπροστά στην Κοζάνη— αλλά έκανε τότε χρέη Διευθυντού τού τών «Γυμνασιάρχου», γιατί, άν και νεώτατος, είχε μεγάλες ικανότητες, επειδή δέν ύπηρχε τότε σ' αυτό κανονικός Γυμνασιάρχης. Μέ άρθρο, πού υπό τύπον έπιστολής δημοσιεύτηκε στο τέλος τού ίδιου τόμου τών «Σερραϊκών Χρονικών» (σ. 803-805), άποκαταστήσαμε τά πράγματα.

'Η «Προσωρινή Κυβέρνησις της Μακεδονίας», ενισχυμένη τώρα και από τόν επίσκοπο Κίτρου, άπήνθουε στις 16 Μαρτίου (v. ήμ.) από τή Μονή της Πέτρας τού 'Ολύμπου, όπου είχε καταφύγει, νέα προκήρυξη προς τούς Μακεδόνες, καλώντας τους νά ξεγεροθούν για τήν έλευθερία τους, στην προσπάθειά της νά δώσει πνοή στον άγώνα, πού έσβηνε. Κι από 'κει όμως ό Δουμιπώτης υποχώρησε, γιατί δέν αισθανότανε άσφαλισμένος. Τραβήχτηκε στα Χάσια, ζητώντας από τήν Μακεδονική 'Επιτροπή στην 'Αθήνα ενισχύσεις, για νά επιστρέψη στην περιοχή, πού είχαν εγκαταλείψει. Οί προσπάθειες όμως της συντονιστικής αυτής επιτροπής δέν έτελεσφόρησαν. 'Ετσι τό σώμα τραβήχτηκε προς τά 'Αγραφα κι από 'κει έφτασε στην περιοχή της Καλαμπάκας, όπου συγκρούστηκε νικηφόρα μέ τούς Τούρκους. Μονάχα στον κάτω 'Όλυμπο παρέμεινε ένα μικρό τμήμα τού σώματος μέ άρχηγό τόν πρώην εισαγγελέα Μιλτ. 'Αποστολίδη, για νά φαίνεται πώς ή επανάσταση δέν είχε σβήσει, αλλά και για νά υποδεχτή νέες άποστολές, πού τυχόν θά στέλλονταν για τήν ανα-

ζωπήρηση του άγώνα. Τουτό όμως δεν έγινε. Η Άγγλία, που βιαζότανε να ανατρέψη τη συνθήκη του Άγ. Στεφάνου, ενδιαφέρθηκε να ειρηνέψουν η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Μακεδονία. Έτσι την 1η Μαΐου 1878 (ν. ήμ.) στο Σμόκοβο της Καρδίτσας υπογράφηκε η ανακωχή ανάμεσα στους εκπροσώπους των επαναστατών των περιοχών αυτών και στους Τούρκους με την ενεργό ανάμειξη των Άγγλων Προξένων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Στις 15 Μαΐου (ν. ήμ.) οί πρωτεργάτες της επανάστασεως στη Μακεδονία έφτασαν στον Πειραιά, όπου τους υποδεχθήκανε η «Μακεδονική Έπιτροπή» και πλήθος κόσμου. Η Έλληνική Κυβέρνηση έκανε ό,τι μπορούσε, για να περιθάλψη κι αυτούς και τους άπλους άγωνιστάς, που είχαν έρθει στο έλληνικό Βασίλειο σαν πρόσφυγες. Αυτό ήταν τό τέλος της επαναστάσεως στον Όλυμπο και τή Πιέρια.

Τό Δ' κεφ. αναφέρεται στο κίνημα στη Δυτ. Μακεδονία (σ. 106-124). Πρόκειται για ένα γεγονός, που δεν θά ήταν υπερβολή, αν υποστηρίζαμε πως μέχρι του 1966 ήταν έντελως άγνωστο. Τό παρουσιάσαμε πρώτοι στην έργασία μας, που έχομε προαναφέρει, με χαρακτηριστικές μνείες, βασιζόμενες σε έγγραφα του ιστορικού Άρχείου του Έλληνικού Υπουργείου Ώξεωτερικών, τή οποία έρευνήσαμε ύστερ' από ύπόδειξη του κ. Κωφού, στον όποιον οφείλεται η κατοπινή συστηματική έρευνα του θέματος. Καρπός της στάθηκε η τόσον άποκαλυπτική έργασία του (Η επανάστασις της Μακεδονίας κατά τό 1878. Άνέκδοτα Προξενικά έγγραφα. ΙΜΧΑ, άριθ. 104. Θεσσαλονίκη 1969. Βλ. επίσης την κριτική, που της κάναμε, στο περιοδικό «Έλληνικά». Τόμος 24ος, Θεσσαλονίκη 1971). Στο κεφ. τουτό ο συγγραφέας εκθέτει την προετοιμασία του κινήματος από τή τέλη του 1877 στο βλαείο Μοναστηρίου. Έπίσης τίς άνησυχίες των Τούρκων, γιατί έβλεπαν πιά σίγουρη τή νίκη των Ρώσων και έπομένως τήν κάθοδο των Σλαβοβουλγάρων στά έδάφη τους της Μακεδονίας: γι αυτό και προτιμούσαν τους Έλληνες, αναγνωρίζοντας τήν άνωτερότητά τους άπέναντι στους Βουλγάρους και συνάμα τή δικαιώματά τους στη Μακεδονία (σ. 108). Άνησυχίες έντονότερες, όπως ήταν φυσικό, εκδηλώνει και ό Μακεδονικός Έλληνισμός και διαμαρτύρεται με κοινή έγγραφη διαμαρτυρία, που άπηύθυνε στους πρεσβευτάς των Μεγ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, εκδηλώνοντας τήν άγανάκτησή του γιά τήν παραχώρηση της πατρίδας του στους Βουλγάρους. Τέλος στον Βούρινο της Κοζάνης (άρχες Μαρτίου 1878 με τό ν. ήμ.) συγκεντρώθηκε Έλληνες άντάρτες μ' επί κεφαλής τόν όπλαρχηγό Λιάτη και σχηματίστηκε «Προσωρινή Κυβέρνησις της έν Μακεδονία έπαρχίας Έλμείας» με πρόεδρο τόν Κοζανίτη πρόκριτο Ίωάν. Γκοβεδάρο και Γεν. Γραμματέα τόν Άναστ. Πηγεών, η όποία εξέδωσε και σχετική προκήρυξη, που άπηύθυνε στην Έλληνική Κυβέρνηση (σ. 111-112). Τό κίνημα όμως αυτό άναγκάστηκε να άναστείλη τή δράση του, γιατί δεν ήταν δυνατό να τό βοηθήση τό Έλλαδικό κράτος, ύστερ' από τήν εξέλιξη που είχαν πάρει τή πράγματα.

Μιάν επανόρθωση έχομε τώρα να κάνωμε, πάνω σε πρόσωπο που έπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αυτό τό γεγονός, γιά ν' άποκατασταθή απόλυτα η άκρίβεια. Πρόκειται γιά τόν Άναστ. Πηγεών (ή Πηχιών), τόν όποιο ό κ. Παπαδόπουλος χαρακτηρίζει δάσκαλο (σ. 108 και 110). Ό καταγόμενος από τήν Άχρίδα έθνικός αυτός άγωνιστής — πράκτορας του «Συλλόγου προς διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων» δεν ήταν δάσκαλος με τήν έννοια του δημοδιδασκάλου, αν αυτό έννοη ό συγγραφέας. Είχε σπουδάσει Φιλολογία, χωρίς όμως να πάρη και τό δίπλωμά του, και έκανε τόν καθηγητή στα Γυμνάσια των Έλληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Στα 1887 μάλιστα, από άπροσεξία και παράβαση των κανόνων της συνωμοτικότητας, ανακαλύφθηκε ό πραγματικός του ρόλος, πίστησε στην Καστοριά, δικάστηκε και καταδικάστηκε από τό Τουρκικό Στρατοδικείο Μοναστηρίου, ύπήρξε δέ δημιουργός μεγάλης έντάσεως στις σχέσεις Έλλάδος - Τουρκίας. Έχομε από καιρό συγκεντρώσει άνέκδοτο ύλικό γιά τή δράση του της εποχής εκείνης, χωρίς όμως έως τώρα να άξιωθομε να τό μετουσιώσωμε σε έργασία από έλλειψη χρόνου. Άλλά

καί μετά τήν καταστολή τῶν κινημάτων στήν Ἠπειρο, τή Θεσσαλία καί τήν Μακεδονία παρουσιάζεται ἀναζωπύρωση τῆς δράσεως τῶν ὀπλαρχηγῶν στήν περιοχή τῶν Κορεστίων, ἀνάμεσα στή Φλώρινα καί τήν Καστοριά, μέ προέκταση τίς Πρέσπες καί ἀκόμη πιό πέρα, πού, ἠθικά τουλάχιστον, ὑπέθαλε ἡ Ἑλληνική Κυβέρνηση, γιά νά ὑποχρεωθῆ ἡ Τουρκία νά τῆς παραχωρήσῃ τά Θεσσαλικά καί Ἠπειρωτικά ἐδάφη, τά ὁποία τῆς εἶχεν ἐπιδικάσει τὸ Σύνεδρο τοῦ Βερολίνου. Ἡ δρᾶσι αὐτῆ κράτησε μέχρι καί τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1878 καί ἔχει νά παρουσιάσῃ μιάν ἀναστάτωση τῆς Δυτ. Μακεδονίας, ἀπό τήν περιοχή τῆς Κοζάνης, μέχρι καί τῆς περιοχῆς τοῦ Μοναστηρίου. Ὁ πρόωρος ὁμως χειμόνας τῆς χρονιάς ἐκείνης συντέλεσε, αὐτὸς κυρίως, στό σβήσιμο καί τῆς τελευταίας αὐτῆς λάμψεως. Ὅπως ὁμως ἔγραφε, προφητικά θά λέγαμε, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1878 στοὺς προϊσταμένους τοῦ Ὁ Πρόξενός μας στό Μοναστήρι Λογοθέτης, ἡ δρᾶσι αὐτῆ εἶχεν ἦδη δημιουργήσει «ικανὰ σπέρματα ἐπαναστατικοῦ βίου ἐντὸς τῆς δυτικῆς καί πολλαχοῦ τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας» (σ. 122).

Τὸ Ε' καί τελευταῖο κεφ. καταλαμβάνει ὁ ἐπίλογος (σ. 125-129). Σ' αὐτὸν ἐπισημαίνονται ὅλοι οἱ λόγοι, γιά τοὺς ὁποίους δὲν ἐπέτυχε ἡ ἐπανάστασι τοῦ 1878 στήν Μακεδονία καί γίνεται ἀποτίμησι ἐκείνου, πού — παρά ταῦτα — στάθηκε δυνατό νά κατορθωθῆ, δηλ. τῆς συμβολῆς τῆς στήν ἀποφυγῆ τοῦ κινδύνου νά ἐνσωματωθῆ ἡ Ἑλληνικὴ αὐτῆ περιοχή στό καινούριο κράτος τῆς Βαλκανικῆς, τῆ βουλγαρικῆ ἡγεμονία. Γιατί πραγματικά ὁ ἀγώνας αὐτὸς ἄφησε τὰ «σπέρματα», πού χρειάζονταν, γιά νά βλαστήσουν αὐτά, ὁπως τονίζει ὁ συγγραφέας, «τρεῖς δεκαετίες περίπου ἀργότερα καί νά δημιουργήσουν τὸ ἔπος τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα» (σ. 129).

Στις σ. 131-135 παρατίθεται ἡ βιβλιογραφία, δική μας καί ξένη, πού ἀναφέρεται στὰ ἱστορούμενα γεγονότα. Μιά συμπλήρωσή τῆς θεωροῦμε ἀπαραίτητη, καθὼς ἡ ἐργασία, πού προσθέσαμε, εἶχε ξεφύγει καί τῆ δικῆ μας ἀναζήτησι, ὅταν δουλεύαμε πάνω στό «Ἀρχεῖον Στεφ. Δραγοῦμη» γιά τὸ 1878. Πρόκειται γιά σύντομη ἀλλὰ ἀξιόλογη μελέτη τοῦ καθηγητῆ μας ἀείμνηστου ἱστορικοῦ Νικολ. Βλάχου, πού ἐκδόθηκε στό τεῦχος «Τά 75 χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Δυναστείας» (βλ. σ. 22-28. Ἀθήναι, ἀχρονολόγητο), ἐκδοσι τοῦ τότε «Υφουπουργείου τύπου καί τουρισμοῦ». Τὸ τεῦχος αὐτὸ πρέπει νά ἐκδόθηκε τὸ 1938, πού συμπληρώνονταν τὰ 75 χρόνια τῆς Δυναστείας τῶν Γκλύξμπουργκ στήν Ἑλλάδα. Ὁ τίτλος τῆς μελέτης: Ἡ ἐν τῇ νοτιῷ Μακεδονίᾳ ἐξέγερσις κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1878 ἐπὶ τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α'. Εὐχαριστοῦμε κι ἀπ' αὐτῆ τῆ θέσι τὸν φίλο νεοελληνιστῆ κ. Γιώργο Ἀλιανδράτο, πού εἶχε τὴν καλωσύνη νά μᾶς τὴν ὑποδείξῃ.

Ἀκολουθοῦν κατάλογος πέντε χαρτῶν καί δέκα εἰκόνων (σ. 136), πίνακας κυρίων ὀνομάτων καί τοπωνυμίων (σ. 137-147), πίνακας ξένων ὀνομάτων (σ. 148) καί, τέλος, τὰ περιεχόμενα.

Αὐτῆ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Στέφ. Παπαδόπουλου, μέ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας τῆς πετυχαίνει ὅ,τι μέ μετριοφροσύνη ἔθεσε στόν πρόλογό του σάν σκοπὸ τῆς: «νά κἀνῃ γνωστὰ δυὸ παραμελημένα ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια κεφάλαια τῆς νεώτερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας».

ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ

'Αντωνίου Σιγάλα, Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1970, 80, σελ. VIII+332· τόμ. Β', Ἀθήναι 1971, 80, σελ. VIII+258.

Καθὼς γράφω τὸ σημείωμα αὐτὸ γιά τοὺς δύο τόμους τῶν «Ἐκλαϊκευμένων Μελετημάτων» τοῦ σεβαστοῦ διδασκάλου καθηγητοῦ κ. Ἄντ. Σιγάλα, δὲν μπορῶ παρά νά διακατέχωμαι ἀπὸ ἔντονη συγκίνηση. Ὁ καθηγητῆς κ. Σιγάλας εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ